

Nagy Zsolt¹

Néhány megjegyzés Horváth Barna életművéhez²

Absztrakt

A cikk természetesen nem kívánja Horváth Barna teljes életművét minden részletességében elemezni, hiszen ez önmagában is egy életre szóló kutatói munka is lehetne. Csupán tudományos munkásságának néhány különösen fontos aspektusát kiemelve megpróbálja annak trendjét áttekinteni. Persze nem lehet bizonyos életrajzi és személyes kérdésektől eltekinteni, továbbá szükséges jogelméletének alapjait, illetve jogszociológiájának lényegét is legalább felületesen ismertetni. A kronológiai sorrenden túl mégis szükséges kiemelni „A génusz pere” című munkáját, ami élettörténetének, tudományos munkásságának, figyelemmel a történelmi szituációkra, egyfajta eszenciáját szolgáltatja, és mindezt jogszociológiai elemzés keretein belül. S ez nemcsak, hogy a jogszociológia tudományán belül egyedülálló, de irodalmi, történelmi értéke is vitathatatlan.

Kulcsszavak: pozitívizmus, szinoptikus jogelmélet, jogszociológia, eljárás, génusz, magányosság.

Abstract

The article does not intend to analyze Barna Horváth's entire lifework in all its details, because this could be a lifelong research project in itself. It merely attempts to review the trend of his scientific work by highlighting some particularly important aspects. Of course, certain biographical and personal questions cannot be ignored. It is also necessary to present the foundations of his legal theory and the essence of his legal sociology. Beyond the chronological order, it is nevertheless necessary to highlight his work entitled "The Trial of the Genius", which provides a kind of essence of his life's story and scientific work, taking into account historical situations as well. This is not only unique within the discipline of legal sociology, but its literary and historical value is also indisputable.

Keywords: positivism, synoptic legal theory, legal sociology, procedure, genius, loneliness.

Horváth Barna kétségkívül hazánk egyik legkiemelkedőbb jogfilozófusa volt, munkássága ismert volt nemcsak szerte Európában, de Angliában és az Egyesült Államokban is. Nem csak a jogelméletre gyakorolt hatása volt kiemelkedő, de közíróként és politikai vonalon is meghatározó személyiségnek számított. Azt már szinte fölösleges is említeni, hogy a szerző szinoptikus elméletében nemcsak pusztán a szociológiájának a jogra vonatkozó reflexióját adja, hanem a jog mibenlétére, megismerésére, változására és helyességére is gondolatébresztő kérdésfeltevéseket fogalmaz meg. Noha a korára jellemző neokantiánus jogelmélet és módszertisztaság követelményeinek megfelelő logikai rendszerben gondolkodott,

¹ Egyetemi docens. Szegedi Tudományegyetem. Állam- és Jogtudományi Kar. Összehasonlító Jogi és Jogelméleti Intézet.

² DOI: 10.59558/jesz.2025.3.133

az angolszász pragmatizmus és empirizmus is megjelenik nála. Természetesen nincs lehetőség minden tekintetben áttekinteni a meglehetősen jelentős és terjedelmes életművet; ezért a fontosabb kérdésekre, állomáspontra lehet csak fókuszálni, továbbá megpróbálni az életpálya gondolati szálának ezzel párhuzamos bemutatását. A tudományos életpálya talán nem is annyira szerteágazó, sőt elképzelhető egy meglehetősen lineárisnak tetsző narratíva is, főleg, ha az által is hangoztatott szinoptikusságot nemcsak jogelméletére, jogszociológiájára, hanem a megjelent írásain túl „együtt nézésre” kerül sor életútja, tudományos pályájának alakulása, társadalmi környezetének változása, munkáinak tartalma is.

Horváth Barna Budapesten végezte egyetemi tanulmányait a Magyar Királyi Tudományegyetemen (oktatói között nem kisebb személyiségek voltak, mint Grosschmidt Béni, Szladits Károly, Magyary Zoltán) és ott is oktatott „etika és története” tárgykörből, majd 1929-től nevezték ki Szegedre tanszékvezetőnek. Ugyan érdemes figyelmet fordítani Horváth Barna biográfiájára; ám vele összefüggésben elsődleges mentorára is. Ennek pusztán azon egyszerű oka van, hogy elméleti gondolkodására, továbbá karrierjére, társadalmi nézeteinek alakulására, és végül személyes kapcsolatuk tekintetében is Moór Gyula meghatározó szerepet játszott. Az egyetem Szegedre költözése idején a jogelmélet diszciplína oktatása-kutatása felett a Jogfilozófia Tanszék örködött; mely hagyományosan igen tekintélyesnek nevezhető tárgy feladata a jog elméleti, filozófiai igényű megalapozása; a szegedi tanszék első vezetője *Moór Gyula* (1888–1950) volt. Ezekben az években ismerkedett meg Horváth Barnával, mely kapcsolat kettejük között barátnak volt mondható; azonban későbbi súrlódások után kettőjük kapcsolata mondhatni ellenségesé vált, s ez az érzelmekre is kiható ellentét meglehetősen határozott nyomot hagyott Horváth Barna (de valószínűleg mindkettőjük) lelkületén is.³ Horváth Barna Moór Gyulával 1923-ra datálható megismerkedésük után és természetesen az Ő támogatásával történt meg Horváth magántanári habilitációja.⁴ Miután Moórt 1928-ban kinevezték a budapesti egyetem jogbölcseleti tanszékére, gondoskodott szegedi utódjáról is Horváth Barna személyében.

Horváth még akadémiai pályája elején kezdett foglalkozni *Kelsen* tanaival behatóbban, és ennek alapján fejtette ki *Kelsen*-kritikáját, illetve saját igazságosságelméletét (mellesleg pedig ekkor került baráti viszonyba *Alfred Verdross*-szal).⁵ Továbbá Londonban is folytat tanulmányokat, ahol behatóan foglalkozott *Thomas Hobbesszal*, *Jeremy Benthammel*, *John Austinnal*, és *Roscoe Pounddal*. Jogszociológiájának alapjait *Leonard Trelawny Hobhouse* munkái jelentették,⁶ akinek társadalmi evolúcióra vonatkozó elméletét és annak típusait (növekedés, hatásosság, szabadság, kölcsönösség) a jogfejlődésre adaptálta.⁷ A magyar

³ A probléma felvetése és annak Horváth műveiben való konkrét megjelenítésének áthallására lásd: Cs. Kiss Lajos: Szabadság és Kényszer. Horváth Barna szellemi pályája. In: Horváth Barna: Angol Jogelmélet. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 2001, 569-603. o. Ennek kritikájára pedig lásd: H. Szilágyi István: Horváth Barna géniusza. „Jog és Irodalom Szimpózium”. In Justum, Aequum, Salutare, 2007/2. sz. 31-42., 34-35. o. A kérdés részletesebb tárgyalása szempontjából vö.: Szabadfalvi József: Vonzások és taszítások – Moór Gyula és Horváth Barna kapcsolata. In Magyar Jog, 1994/11. sz. 654-660. o.

⁴ Bihari Zsuzsanna: Dráma a jogelméletben – Horváth Barna géniuszai. 204. o. In Jogi tanulmányok 2014, 204-214. o.

⁵ Egyébként az akkori bécsi jogfilozófiai szellemi körök – elsősorban neokantiánus alapon azt tanították, hogy a Valóság és az Érték egyenrangú világ, mi több ugyanannak a világnak két oldala; ezen kívül, hogy a szubjektum a megismerés során ítéleteket is hoz, s mindez az objektivitást nemhogy gátolja, de egyenesen lehetetlenné teszi. Horváth Barna: Forradalom és alkotmány. (Ford.: Nagy Endre, szerkesztette: Zsidai Ágnes) ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest, 1993, 76-77. o.

⁶ Főleg Horváthra *Hobhouse* következő munkája hatott: Social Development. Its Nature and Conditions. Principle of Sociology. London. 1924. Mely munka a közösség alapjait, fejlődését, illetve annak feltételeit és pszichológiai vonatkozásait tartalmazza. Ennek újabb kiadását lásd: Hobhouse, Leonard Trelawny: Social Development. Its Nature and Conditions. Principle of Sociology. Abingdon, Oxon, 2010.

⁷ Mellesleg Moór is egyetértett azzal, hogy a magyarországi újkanti filozófia egyoldalúságán változtatni kell. Zsidai Ágnes: A tiszta jogszociológia. In: Horváth Barna: Jogszociológia. A jog társadalomelméletének problémái. Osiris Kiadó. Budapest, 1995, 11-60. o. (Sorozatszerkesztők: Zlinszky János és Varga Csaba.)

elfogadottság hiányát talán pótolta, hogy olyan európai, vagy tengerentúli elméleti szakemberek méltatták, mint *Darmstaedter*, *Locampra*, *Gurvitch*, *Pound*, *Timasheff*, a már említett *Verdross*, *Fikentcher*, *Tamello*, *Rehbinder*, etc.⁸ Az angol hatás érződik többek között abban is, hogy Horváth a jog tapasztalati úton történő megismerése, tudatos alakíthatósága, funkcionális megközelítése, pluralizmusa, természetjogi jellege nála alapelvekként aposztrofálódtak. Így nem csoda, hogy *Kelsen*nel szembeni kritikája nemhogy változatlan maradt, de tovább erősödött: ennek pedig lényege, hogy *Kelsen* elhanyagolja a jog társadalmi és történeti jellegét. Ez a fajta pozitívizmus iránt táplált ellenérzés végig kíséri bölcséleti munkáit, de feltehetően a jogszociológia irányába történő fordulásnak is alapja lehetett; ugyanakkor egész tudományos munkásságát végigkísérte a különböző intellektuális paradigmákkal történő összehangolás, „összebékítés”, együtt-gondolkodás.

A széles látókör és multikulturális tanulmányok folytatása ellenére Horváth Barnát hazájában szinte minden oldalról kritikák érték: egyesek „életidegen” újkantiánus teoretikának tartották, mások dogmatikaellenes szociologizálással vádolták, vagy éppen a (jogi) realista iskolához tartozónak bélyegezték, illetve etikai idealistának mondták.⁹ Moór szerint pedig áttért a tudományos látásmódból inkább politikai szempontból „értékelhető” nézetre: „anarchista, kozmopolita, pacifista”, illetve munkásságát „panoptikus jogelméletnek” is nevezte. Mindez – a tudományos munkásságán túl – közéletében, a tudományos környezetében olyan mértékű változásokat hozott, melynek végső determinációja az Egyesült Államok lett.¹⁰ (Ehhez hozzá tartozott persze az a politikai-társadalmi körülmény is, hogy 1947 után a politika lassan benyomult a tudomány világába is, ezért Horváth Barna tudományos pályafutása egyre inkább ellehetetlenült; a szegedi, akkor már Jogelméleti Tanszék vezetőjének várományosaként (maga helyett) támogatnia kellett Szabó Imre kinevezését.) Végül 1949-ben az Egyesült Államokba távozott, ahol 1973-ban hunyt el.¹¹

Az életrajzi tények és a társadalmi környezet, továbbá a munkákat meghatározó alapvető elméleti háttér jellemzése azért sem fölösleges, mert talán az akadémiai szférában mindenki által elfogadott, hogy a tudományos munkák – bármilyen neutrálisak is – nem függetleníthetők a szerző személyiségétől, illetve a kor társadalmi szituációjától vagy Horváth Barna gondolatmenetét ábrázolva: létünk a gondolkodásunk alapja.¹² A fentiek alapján, ti. összevetve tudományos érdeklődésének irányait, szakmai-emberi kapcsolatainak alakulását, életrajzi adatokat, továbbá tudományos megítélésének ambivalenciáját, és a közéleti szituációt, talán nem is annyira meglepő egyik fő munkájának A génusz perének tárgya, témája, illetve annak „végkifejlete”. A munka ugyan jogszociológiai szempontból elemzi *Szókratész* és *Jeanne d’Arc* perét, ami akár a történelmi materializmus módszertanát szem előtt tartva jogszociológiai

⁸ Zsidai Ágnes: A Jog Janus-arca (Horváth Barna szinoptikus jogelmélete). In Tolle Lege, 2012/1. sz. 1. o.; Moór Gyula: Szociológia és jogbölcselet. (Filozófiai értekezések 5.) k. n., Budapest, 1934, 57. o.

⁹ Bizonyos tekintetben a korai, bimbózó jogi realizmus tényleg nem állt távol tőle, hiszen maga is megjegyezte, hogy az eljárás faktikusságának vizsgálatának legfontosabb oka, hogy „a dogmatikus, az élettől és a konkrét jogesettől túlságosan elvonatkoztató jogtudomány fogalmi világa összeomlik, széthull, amint realiztikusan próbára tesszük a jogeset világának kíméletlen megfigyelésén”. Horváth Barna: A génusz pere. Szókratész – Johanna. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2003, 190. o.

¹⁰ „Ha valaki kommunistának vallotta magát, az egyenlő volt a börtönnel vagy a halállal. A szociáldemokráciához tartozni megtört karriert jelentett. Ha valaki magát republikánusnak vagy demokratának nyilvánította, az társadalmi kiközösítést jelentet; s végül még liberálisnak lenni is büntény volt. Ha az embert pacifistának, anarchistának, és kozmopolitának bélyegezték meg – ahogy engem – az azt jelentette, [...] az ember elveszett. [...] Ennek az elnyomásnak a jegyei rajtam hagyták nyomaikat. Ez volt visszahúzódnak fő oka.” Horváth 1992: 52. o.

¹¹ Cs. Kiss i.m. 600. o.

¹² Horváth 1992: 8. o.

szempontból rendkívül érdekes, ugyanakkor a mű irodalmi stílusa inkább egy történelmi drámára emlékezteti az olvasót.¹³

Horváth Barna – s mindez persze alátámasztaná az eklektikusság bélyegét – a jogelmélet területén (mint majd ezt látni fogjuk) meglehetősen szerteágazó kutatásokat végzett, és sok esetben úttörőnek mondható munkák születtek tollából. Fő műveinek tekinthetők az 1928-ban megjelent (a címe is önmagáért beszélő) *Természetjog és pozitivizmus*; majd 1932-ben a *Bevezetés a Jogtudományba*, 1934-ben német nyelven a *Rechtsoziologie*; 1937-ben pedig *A jogelmélet vázlata*. 1942-ben jelent meg a drámainak tekinthető *A génusz pere. Sokrates – Johanna*, és 1943-ban az *Angol jogelmélet* című hatszáz oldalas monográfiája; végül említésre méltó a *Forradalom és alkotmány* címmel 1943-ban megírt (magyarul 1993-ban megjelent) önéletrajzi ihletésű munkája. A felsorolt művek egyébként munkásságának meghatározó pontjait, de egyben egyfajta gondolati ívet is megjelenítenek. A multikulturalizmus szinte egész életét végig kísérte; például korán megismerkedett a kanti, spenceri gondolatvilággal, a kriticismus és empirizmus szellemiségével, elmélyedt a filozófiában, társadalomtudományokban, és a művészetekben. Megismerte a „tények és értékek” világát, ezzel szemben a kritikai gondolatokat is, melyek a mindennapi joggyakorlatból erednek (hiszen ebben években keresztül Ő is részt vett, mivel hét éves hivatali tapasztalat állt mögötte, s így tudta, hogy nincs lezárt ügy, azok legfeljebb a tudatban vagy a teóriákban konstituálódnak),¹⁴ vagyis megtapasztalta a metajuriszticismus és a jog „életidegen”, pszichológiai működését, annak társadalmi relevanciájával együtt. Ugyan lenyűgözve olvasta a kantianus *Kelsen* és az eljárási jogszemléletet képviselő *Sander* közti vitát, de már korán kezdett el formálódni benne a kritikai gondolat: álláspontja szerint a jog formális szemlélete „előkelően jogászias”, ám idegen a valóságtól, a jogi gyakorlattól, és nem képes magyarázatot adni a jogi jelenségek társadalmi és pszichikai működésére és más társadalmi objektívációkhoz való viszonyára.¹⁵

Mindez meg is mutatkozik *A természetjog és pozitivizmus* című munkájában, ami *Hans Kelsen*nel folytatott monumentális diskurzus kezdetének is tekinthető, Horváth bemutatja, hogy a pozitivizmus saját belső, formális logikája miként fordul önellentmondásba, és lényegét tekintve önmagát is „felszámolja”. Ennek ellenére nem feltétlenül értelmetlen a pozitív jogi logika, és nem is feltétlenül ellentéte a természetjognak, hanem a pozitivizmus egy neme a természetjognak; vagyis – szükséges a kettő *együttnézése*. A két nézőpont nem sokban különbözik egymástól, csupán a tény és norma interpretációjának, a jogfogalom meghatározásának módjában található a differencia. Vagyis a jog nem tiszta norma, ahogyan *Kelsen* gondolja, sem tiszta tény, ahogyan *Sander* gondolja, hanem örökös vonatkoztatás tényektől normákhoz és normáktól tényekhez. A jog a dolgok egy szemléletmódja. A jog ideológia.¹⁶ A természetjog szerint létezik egy nem feltétlenül jogi eredetű abszolút értékmérce, amelyből a jog helyessége megítélhető; a pozitivizmus szerint ilyen nem létezik, mert a jog alapja egy empirikus tény, maga a jogalkotás aktusa. A természetjog az értéket hangsúlyozza, de ez az érték éppúgy lehet a változás mellett vagy ellene, míg a pozitivizmus a ténykérdést részesíti előnyben, ami szintén lehet „konzervatív vagy forradalmi”: tehát mindkettő valójában lehet relativista, de lehet abszolút jellegű is, így a kettőt szinoptikájában kell vizsgálni. Hiszen, ha a hipotetikus alapnormát a természetjog határozza meg, akkor az a pozitivizmus

¹³ Horváth empirikus szempontból akarta igazolni saját szinoptikus jogelméletét, mégis „a mű tudományos szempontból egyaránt tekinthető jogszociológiai esettanulmánynak, jogtörténeti vagy jogbölcséleti munkának, de olvashatjuk irodalmi műként is, s akkor mint történelmi dráma jelenik meg előttünk”. H. Szilágyi István i.m. 31. o.

¹⁴ Horváth Barna jogi pályáját 1919-ben kezdte a Kincstári Joghivatalban segédfogalmazóként, majd kincstári alügyészként. Vö.: Cs. Kiss Lajos i.m. 584. o. Vagyis konkrétan megtapasztalhatta a jogi-igazgatási eljárások kaffkai abszurditását!

¹⁵ Zsidai 2012: 2. o.

¹⁶ Horváth 1992: 86. o.

szempontjából fikcióvá válik, ha pedig a pozitivizmus definiálja azt, akkor ő maga válik természetjoggá.¹⁷ Mindenesetre tényként kimondható, hogy Horváth, ha nem is szembe-, de elfordul a szigorú pozitívista jogi logikától, s a természetjog kérdéseit is látókörébe helyezi, ugyanakkor egyfajta szociológiai látásmóddal is gazdagítja azt. Ugyanis a jog pozitív formalizmusából hiányzik az élet: „a jogot csak az tudja, akinek szemei vannak, hogy lásson, és fülei, hogy halljon”.¹⁸ Ezzel utalva a kritikai jogi realizmusra, akik meg akarják szüntetni a jog önámító, tökéletességet sugárzó jellegét, és ténylegesen szembe akarnak nézni a konkrét valósággal, a konkrét esettel. Az egyes valós esetekben az élettől elvonatkoztatató absztrakt fogalmakkal operáló jogtudomány dogmatikus világa összeomolhat a konkrétum reáliáján,¹⁹ mivel „minden jogalkalmazás kissé spanyolcsizmába szorítja az életet”,²⁰ és ez a fajta szemléletmód már a jogszociológia irányába történő átvezetésnek is tekinthető.

Ami a *jogszociológiát* illeti; azt tudomány-rendszertani fejtegetéseiben a jogtudományok közé sorolja, mégpedig aszerint, hogy helye a társadalom tanulmányozásának keretein belül (társadalomelmélet vagy szociológia) a jogelméletből eredő tudományterületként fogta fel. A jog egy társadalmi produktum, így a társadalom része, a jogelmélet pedig a legáltalánosabb jogismeret, ezért *a jogra alkalmazott társadalomelmélet a jogszociológia*. A különböző tudományterületek összefüggéseit nézve a társadalomelmélet és a jogelmélet funkcionális ekvivalenciának tekinthető: a társadalomelmélet a társadalomra nézve a változás és a helyesség kérdéseit kutatja (mellesleg ez a helyesség tekintetében nem feltétlenül igaz!), míg a jogelmélet a jogra nézve vizsgálja a változás és a helyesség problematikáját; a kettő összekapcsolása a jogszociológia, mely így a jogelmélet egyik irányzatának tekinthető; ezzel együtt nem tartotta megfelelőnek a társadalom természettudományos módszerekkel történő vizsgálatát.²¹ Horváth jogszociológiája szintén szinoptikus jellegű társadalomelméleti vonalnak tekinthető, melynek kiindulópontja az ember, mint pszichológiai szempontból intelligens lény, akinek cselekedetei nem minden szempontból számítanak társadalmi vagy jogi jellegűnek. A viselkedés, még ha az organikusan vagy mechanikusan előidézett is, pusztán lelki megnyilvánulás. Magatartáson csak az olyan viselkedés érthető, „amelyet a viselkedő saját belátása és spontán elhatározása szerint ellenőrizni képes”.²² A jog pedig csak akkor érintkezik

¹⁷ Horváth szerint a Tiszta jogtan politikamentesnek látszik, de mégis szolgálhatja a reálpolitikát, valójában pedig minden azon múlik, hogy mi határozza meg a hipotetikus alapszabály tartalmát. Ez figyelmen kívül marad és a hipotézis verifikálása teljesen hiányzik. Ezért a tiszta jogtan mindent elismer jognak, ami a hatalomnak megfelel, így szabad utat engedhet az erősebb jogának, az igazságossággal szemben, az autokráciának, a rációval szemben. Lásd: Cs. Kiss i.m. 590. o.

¹⁸ Ez a kérdés Horváth esetében főként *Jeanne d’Arc* perének elemzésében mutatkozik meg; esetleg stílusosabban: *a megértés nem redukálható le a történetírás néhány szegmensére!* Ahogy az Újszövetségben Jézus nyilatkozik a megértésről: „A tanítványok odamentek hozzá, és megkérdezték tőle: Miért beszélsz nekik példázatokban? Ő így válaszolt: Mert nektek megadtam, hogy megtudjátok a mennyek országának titkait, de azoknak nem adtam meg. [...] Azért beszélek nekik példázatokban, mert látván nem látnak, és halván nem hallanak és nem értenek. [...] Mert megkövéredett e nép szíve fülükkel nehezen hallanak, szemüket behunyják, hogy szemükkel ne lássanak, fülükkel ne halljanak, szívükkel ne értsenek [...]” Mt. 12. 13. 10-14. A magvető. Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése. Ford.: Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága. A Magyar Bibliatanács megbízásából a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1989, 21. o.

¹⁹ Ezzel végső soron a jogpozitívista dogmatizmus realista kritikáját nyújtja. Horváth 2003: 189-191. o.

²⁰ Noha azt is hangsúlyozza, hogy minden kisebb jelentőségű perben is fennáll ugyanez a helyzet, vagyis mindig sérül a szabály és annak absztrakciója is. Horváth 2003: 132. o., 131-133. o. (*Egy megjegyzés: minden jogi esetben nemcsak a szabálysértő, de maga a norma is megítéltetik!*)

²¹ A pozitívista társadalomtudomány elsősorban *Auguste Comte* nevéhez és a társadalom fizikája módszeréhez kötődik. A szociológiai pozitivizmus szerint az ember társadalmi fejlődése nemcsak a természeti miliőben történt, hanem annak társadalmi környezetében folytatódott, így az ember vizsgálatát annak szocialitásban, a fizikához hasonló empirikus, matematikai módszerekkel kell folytatni. Zsigmond László: *August Comte*. A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984, 203. o.

²² Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*. Historia Incognita, Márabesnyő – Gödöllő, 2004, 36. o.

a valósággal, ha tekintettel vagyunk annak társadalmi jellegére, ezért Horváth társadalomra vonatkozó definíciója szerint *a szocialitás azon magatartások interszubjektív összessége, amelyek egymás feltételeit érintik.*²³ Azonban a szociológia, így a jogszociológia is csakis a tipikus, általános jelenségekkel, az ismétlődő, szabályosnak mondható viselkedési mintákkal foglalkozhat, s ezek lesznek az úgynevezett társadalmi objektivációk. A generalizált magatartások tipikussága társadalmi szempontból egységet mutat, homogenizál; ugyanakkor – véleménye szerint – léteznek szabályos különbségek és azok szubszidiárius funkciói, illetve azok megoszlása is. A társadalmi egység kategóriája jelentheti a társadalmi rend megjelenését is: társadalmi rend csak akkor létezhet, ha annak heteronóm normaként való létrejötte is megvalósul; vagyis a társadalom tagjai egyfajta mintát követnek ez pedig már egy előre meghatározott magatartás, ami eljárásként definiálható.²⁴ Álláspontja szerint, a jogszociológiai vizsgálataihoz kapcsolhatóan – és ebben a jogtörténet is segítségére volt – a normarendszer a történelemben fellelhető különféle társadalmakban megvalósult eljárások hierarchiájából állt és áll. Kezdetben ez a *szokások differenciálódott rendszerét* jelentette, melyek később sokszor szórványosabbak voltak és régióként eltéréseket mutattak, melyeket később pozitív normák is helyettesíthettek,²⁵ ezután pedig következtek az úgynevezett *kifejező eljárások* (nyelv, kultúra, művészet, tudomány, etc.), így a társadalmi szinten a lét és az érték pedig ezekben az eljárásokban konstituálódik. Ehhez kapcsolhatóan pedig a jog fejlődését (*növekedés; hatásosság, szabadság és kölcsönösség*) is a *jogi eljárás* biztosítja, mely egyértelműen a jog fogalmában realizálódik, ez jelenti a jog immanens valóságát:²⁶ a legintézményesebb, legfejlettebb eljárás és annak ideális formája maga a jog.²⁷

Az eljáráshoz pedig közvetlenül kapcsolható a szinoptikus jogelmélet: ugyanis az eljárás fogalma alapján megállapítható, hogy a meghatározott magatartásminta és az ahhoz kapcsolható faktikus magatartás eszmei és gondolati összefüggéséről beszélhetünk.²⁸ (Vagy nevezzük innentől szinoptikus jogszociológiának?) Vagyis a szinopszis az eljárásban megtalálható szoros konnekció, ami egy eszmei struktúrában jelenik meg: nem egyszerűen faktum, nem csak érték, hanem a kettő egyidejű szemlélete. Valójában ténylegesen az eljárásban jelenik meg az előírások és a történeti ténytérületek kettősségének drámája, ami – szélesebb körben is – nyilvánvalóvá válik.²⁹ Ez egyben módszertani kérdés is, mivel az eljárás képes a jog egészét tényállásokra; tények és értékelemek sorozatára „szétszedni”, hiszen az értékek meghatározzák a jog szempontjából releváns tényleges magatartásokat, azok visszahatnak a jogi értékekre, s mindezekből az eljárás felépíti a tények és értékek szelekcióját, és azok kölcsönös gondolati összekapcsolása áttekinthetővé válik. A *kelsen* *Sein* és *Sollen* fogalmak pedig önmagukban értelmüket veszítik, mert külön-külön nem lehetnek önálló ismeretelméleti tárgyak, mert csak akkor válhatnak azzá, ha önálló törvényszerűségekkel bírnának, márpedig

²³ Zsidai 2012: 4. o.

²⁴ Uo.

²⁵ Elég csupán a „rég- jó-jog” fogalmára gondolni, ami évszázadokon keresztül érvényesült, ám később a régi szokásokat változatosabb újak váltották föl, majd az uralkodók – látszólag tetszés szerint – átírható jogszabályai. Lásd: Nagy Zsolt: *Metszetek a jogásztársadalomról*. A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára, Szeged, 2012, 23-24. o.

²⁶ Horváth 2004: 19-187. o.

²⁷ Ezt egyébként *William Graham Sumner* is megerősíti, miszerint a mi és ők csoporttudatok általi rivalizálás és ellenségeskedés miatti békéltetés egyik legkifinomultabb, korai eszköze volt a római jog és eljárás, annak rendszere, amit mi sem bizonyít jobban, mint annak számos recepciója. Sumner, William Graham: *Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978, 73-84. o.

²⁸ A minta vagy a magatartás nem lehet eljárás, csak az érvényes minta és a tényleges magatartás. Zsidai 2012: 6. o.

²⁹ Ahogy Horváth Barna fogalmaz *Szókratész* perével kapcsolatban: „A perjogi előírások ismerete tagolást, szint, elevenséget visz bele az esemény ábrázolásába. (...a pusztá történeti tények ismertetése helyett...) A perjogi előírások ezzel szemben mintegy vázat és ütemet adnak a drámának, jelenetezik az elven cselekményt.” Horváth 2003: 20. o.

ez lehetetlen. A módszertisztaság pedig elengedhetetlenné teszi, hogy egyfajta harmadik „valamiként” kezeljük őket; ezért a norma (érték) és a tény (valóság) kapcsolata csak gondolati képződményként, egyfajta *intellektuális viszonyként értelmezhető*. A kettő közötti valóság logikus: „a tény – bár nem érték – lehet értékes, azaz helyes, az érték – bár nem tény -, tényleges, vagyis pozitív”.³⁰ A kettő fordítottja is lehetséges, az érték érvényes, de nem értékes, illetve a tény létező, de nem értékes. Így a jog értékes tényeknek (jogesetek) és pozitív értékeknek a gondolatokban megjelenő logikailag megjelenő kapcsolata;³¹ mindennek szinoptikája pedig a kölcsönös funkcionalitásában érvényesül.

Horváth Barna munkásságának feltételezhetően csúcspontját jelentette az 1942-ben magyar és német nyelven megjelent *A génusz pere. Socrates – Johanna*. Már maga a munka nyelvezete, stílusa is eklektikus, irodalmi, drámai, tárgyilagosan anyagi jogi és eljárásjogi, ezzel együtt szociológiai is. S ez nem is feltétlenül véletlen: ahogy a jog és a tények szinopszisa, úgy a társadalomtudományok interdiszciplinárisának párhuzama, a jog, a szociológia és az irodalom konstellációja mintegy metaforaként szolgálhat jogbölcseletének szociológiai alapú prezentálásához. A munka műfaji változatossága mellett nem szakít saját hagyományaival: nevezetesen az eljárás fontosságának hangsúlyozásával és a szinoptikus szemléletmóddal, melyet a műben megjelenített két eljárás által empirikusan is próbál igazolni. A fentiekben is említett eljárási kérdésekben mutatható ki igazán a jogelméleti és/vagy jogszociológiai szinoptika dramatikus, akár mindenki számára érthető formája. Hiszen mindkét per esetében egy-egy eljárásról van szó, másfelől együtt láttatja az irodalmi, drámai kérdést a perjogi problémákkal, a perszociológiával, a jog pszichológiájával,³² jogtörténettel és egyúttal általában a jogszociológiával: a mű egyben tudományos munkának, és zseniális irodalmi műnek is tekinthető.³³ Horváth vegyíti az irodalmi narratívát az objektíven elbeszélő tudományos írással, illetve a teória megjelenítésével, továbbá a tényeket értékelő, véleményt formáló szerző munkájával. Az előbbiekkal kapcsolatban és saját inspirációjára nézve Horváth Barna úgy fogalmaz: „A művészet lényegi elem a világinterpretációmban. A modern dráma áll legközelebb ehhez a világértelmezéshez, amely gondolkodásmódomnak mindig is tárgya volt: az emberi cselekvés a maga társadalmi, politikai és erkölcsi relevanciájában. Azt hiszem nem túlzás azt állítani, hogy *Shakespeare*, *Ibsen* és *Shaw* tudat alatt inspirálta elméleteimet”.³⁴ Mellesleg a realizmus hatása is kimutatható, s ez a génusz perében többször említésre kerül, hiszen a realisták szerint a jog nem pusztán dogma és norma, hanem egy komplex lélektani, társadalmi és történelmi képződmény. (Bár említésre érdemes kérdés, hogy a realisták inkább *implikálták* a klasszikus jogi diskurzusba a kognitív tudományok elemeit, míg Horváth eleve *integrálta* ezeket a nézőpontokat, s az eljárás adta mindennek módszertani kereteit.) Horváth szerint a dráma és a per összefüggéseiben mindenekelőtt a hasonlóság szembetűnő: mindkettőben központi elem a cselekvés, a konfliktus és a döntés; a per és dráma közös jellemzője a szigorú szervezettség és szabályozottság. Továbbá szükségszerű elem a bukás: a drámában is valamelyik fél (persze lehet, hogy mindegyik) a perben pedig, kontradiktóriussága

³⁰ Zsidai 2012: 6. o.

³¹ Uo.

³² Talán kissé meglepőnek tűnik, főleg történelmi távlatban, de Horváth elemzi az egyes ítélkezők személyiségét, továbbá az ülnökök csoportdinamikáját vagyis a per szociálpszichológiai aspektusait. Horváth 1993, 186-188. o., mintegy korát megelőzve prezentálja a jog szociálpszichológiáját. A tudományterületről általánosságban lásd: Hunyadi György – Berkics Mihály (szerk.): A jog szociálpszichológiája. A hiányzó láncszem. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2015.

³³ „...klasszikusan tárgyilagossá, hűvösen pontos, tudományos munkája, melyen szinte csak megérzéssel mérhetően, mégis fehér izzással izzik át az a nagy emberi részvét, a közösségvállaló ember lírája, mellyel az író hősei iránt érez. Ugyanakkor tud teljesen igazságos lenni hőseink gyilkosai iránt is, akik szerinte belekényszerültek szerepükbe...” Bobula Ida: Horváth Barna: A génusz pere. Socrates – Johanna. In Társadalomtudomány, 1943/3. sz. 304–308. o.

³⁴ Horváth 1993: 39. o. Az irodalmi művek intellektuális hatásáról általánosságban lásd: Lukács György: Tolsztoj és a realizmus fejlődése. Magvető Kiadó, Budapest, 1975.

miatt, az egyik fél biztos, hogy elbukik. S mindkettőben megjelenik a valóság, a tény, az érték, a lét és az érvény ellentéte, egy végső katarzisz, mely után a felek (és nézők) távoznak, s mindez színpadon (hasonlóképpen a bírósági tárgyalóteremben) történik.

Horváth Barna ismert szinoptikus jogelmélete szerint a jog a tények és szabályok együttnézése: elvont magatartásminta és ennek megfelelő cselekvés gondolati kapcsolata egy eljárás keretében. Szükségszerűvé vált ennek *a problémakörnek a valóság talaján történő bizonyítása*, vagyis meg kellett ragadni a jogeset és a jogtétel küzdelmét: „az eset egyedi körülményeinek súrlódását, felhorzsolását a merev szigorú szabály rideg éles szegélyein”.³⁵ Azért választotta e két személy perét, mert véleménye szerint ezekben az eljárásokban érhető leginkább tetten a génusz és a társadalmi környezet konfliktusa. (Ugyanis a génusz az, aki a környezettől való elszakadás drámai következményeit elviseli, eltiportatik, ám fel is magasztaltatik.) Szókratész és Johanna perében többek között az a közös, hogy a jog által tiporták el őket, és ezért a jog tökéletlenségének, hiábavalóságának és a hatalomtól való függésének jelképei; ám a morál lassanként be is tud „szivárogni” a jogba. Szókratész esetében ez a következőképpen fejeződik ki: „én halni indulok, ti élni, de hogy kettőnk közül melyik megy jobb sors elé, az mindenki előtt rejtve van, kivéve az istent”.³⁶ Horváth szerint Szókratész vértanúsága volt az, ami nemcsak Platónra, de az egész ókori társadalomra és jogra hatást gyakorolt, és végül – több okkal együtt – előidézte az ókori társadalom megváltozását.

Az állhatatosság (*fortitudo*) volt egyik legfőbb jellemzője *Jeanne d’Arc* személyének, mely antik erény pere során többször bizonyítást nyert, s mely antik erényt a vádlott szintén a joggal szemben fejtette ki.³⁷ De talán ez nem is ilyen egyszerű! Hiszen *Jeanne d’Arc* a korabeli társadalmi-történelmi szituációban meglehetősen „furcsa” képet jelenített meg a feudális rend harcainak közepette. Horváth ezt a képet nemcsak történeti valóságában (bár ezt is megtette) de annak – a lehetőségekhez mérten – társadalmi környezetében, a pert (kánonjogi) eljárásjogi értelemben és annak kifejezett jogszociológiai szempontjait szintén figyelembe véve - beleértve a kor társadalmi és a jogi jellegű eljárások szemléletének párhuzamát – vázolta fel. A gondolatmenet szociológiai szempontból vett módszertani tisztaságát maga is meghatározza, miszerint „ítélkezésünk célja tehát ne az legyen, hogy az egyik szereplő feketítésével tisztázzuk a másikat! Hanem nézzük őket magasból, a történet messzi távlatából”.³⁸ Hiszen, s ez szintén a jogszociológiai felfogás fundamentumát képezi: „az ilyen nagy per nem csupán a génusz tükre, aki főszereplője. Az ilyen per tükre a társadalomnak is. Ebben van szociológiai jelentősége”.³⁹ Elég csupán azt az egyértelműen jogszociológiai képet megjeleníteni, amelyet Horváth oly nagyszerűen és plasztikusan mutatott be: a per formáinak, alakszerűségének tekintetében egy társadalmi szemlélet húzódott meg. Gyökereiben az inkvizitórius eljárás egy *kollektivist* felfogást tükrözött, aminek célja a társadalom védelme, de egyúttal a vádlott védelme is, tehát a *congregatio* biztosítása. A méltányosság, a jószívűség magától értetődő. A per nem a szabályok betartásáról szól, hanem a lelki üdvért, s a vádlott javát szolgálva néznek bele lelkébe: a „látnokoknak és angyaloknak nincs szükségük nehézkes performákra”.⁴⁰ Míg a „modern” eljárásban, mely a társadalom individualista szemléletére épül az egyén védelme

³⁵ Horváth 2003: 7. o.

³⁶ Szókratész ellen három vádpontot hoztak fel: 1. Nem hisz az athéni istenekben, 2. a *daimonion*t a hagyományos felfogától elérően értelmezi és azokban hisz; 3. továbbá, mindezeket keresztül megrontja az ifjúságot. Platón: Szókratész védőbeszéde. (Ford.: Devecseri Gábor.) In: Platón összes művei I-III. I. Kötet. Európa Könyvkiadó. Budapest, 1984, 439. o.

³⁷ Az *orleans-i* szüz elleni vádak többek között eretnokség, bálványimádás, hamis prófétálás, árulás voltak. Horváth 2003: 153-158. o.

³⁸ Horváth 2003: 185. o. „Ez a sorsszerűség, a jónak és a rossznak ez a végzetes megoszlása jellemzi cselekedeteinket épp a legdrámaibb pillanatainkban. (...) Elnéző mosollyal regisztráljuk a jónak és a rossznak előre valószínű megoszlását.” Uo.

³⁹ Uo. 131. o.

⁴⁰ Uo. 162. o.

válí fontossá, hiszen már nem bíznak a „bölcös bíró” szerepében, hanem individualista módon garanciákat keresnek saját érdekeik védelmében.⁴¹ S többek között ezzel magyarázható az a perjogi szempontból megkérdőjelezhető tény, miszerint a jog értelmezése és emiatt maga az igazságszolgáltatás, de az eljárás teljes vonulata – a gyanúsítástól a nyomozáson keresztül a verdiktig – a bírói magisztrátusok kezében volt.⁴² Ugyanakkor a bíró egyúttal gyóntatója is a vádlottnak, vádló és védő egy személyben, a lelki üdvét féltő atya.⁴³ S ez mutatja meg leginkább a társadalom és egy egyébként a társadalom által létrehozott intézményes eljárás összefüggését és különbségét. A különbség: a társadalom mentesíti magát felelőssége alól. Az eljárás: a jogalkalmazás függetlensége viszonylagos, nem előítéletmentes, minden eljárás alá vont személy egy túska a jog intézményrendszerében, minden jogalkalmazás csakis előítéletektől terhes, maga előtt hurcolja a verdiktet, maga elé tolva pajzsként a dogmát és pozitív jogot: a független jogszolgáltatás akkor válik elfogadottá, ha *a társadalmat nem nyugtalanítják a döntéshozó szerv intézménye iránti meglévő előítéletek*, és azok folyományaként az elvárt ítélet. Arra viszont mindenképp megtanít mindenkit, hogy Johanna pere terhelt mindenféle előzetes, és megváltoztathatatlan feltevésekkel, értékekkel, és még valami: „mai előítéleteinket ne tartsuk naivan annyira többre az akkoriaknál.”⁴⁴

S ha erről az oldalról nézzük, akkor talán azt is ki lehet mondani, hogy minden egyes eljárás egy eltörpült génusz, mivel minden esetben ütközik az egyedi az absztrakt felsőbbbségével, tisztaságával, holott sok esetben ez mindig az absztrakció törését is újra és újra előidézi. A génusz pere – a deviancia káprázatos látványosságát megmutatva – az egész társadalom értékrendjét teszi próbára, kérdőjelezi meg. De hiszen a deviáns minden esetben egyedül van, az egyedi autonóm normája áll szemben a közösség heteronóm szabályaival; a közönség ellenérzésével a szokatlannal, a különccséggel szemben.⁴⁵ A génusz magányát és kitartását Shaw szavai fejezik ki talán a legfigyelemreméltóbban: „*Ne higgyétek, hogy meg tudtok ijeszteni azzal, ha azt mondjátok nekem, hogy egyedül vagyok. Franciaország is egyedül van, és Isten is egyedül van, és mi az én magányom a hazám és Istenem elhagyatottságához*

⁴¹ A megértés szempontjából érdemes a szülők és gyermekik kapcsolatból kiindulni: „Miért nincs szükség vádra, védelemre, alakiságokra, bizonyítási szabályokra, fellebbvitelre? Mivel feltehetjük, hogy a szülői szeretet minden alakoskodásánál nagyobb biztosítéka a védelem kedvezésének, a szülői belátást pedig a legkompetensebbnek tartjuk a tényállás megítélésére.” Viszont minél kevésbé tartja a társadalom a bírót bölcsnek, annál kevesebb az iránta való bizalom, annál inkább védi (bűnös vagy ártatlan személyét) annál inkább van szükség különféle garanciákra, jogi részletszabályokra. „Tehát minél tökéletesebb a bíró, annál nagyobb a bírói szabadság, viszont minél gyarlóbb a bíró, annál nagyobb a perbeli kötöttség, intézményesség és tagozottság.” Horváth 2003: 160-161. o. (Valójában nem a bíró vált az idők folyamán gyarlóbbá, hanem az egyének önbecsülése, a közösséggel szembeni éntudatuk növekedett meg; mely nem feltétlenül pozitívumként értékelhető társadalmi kérdés, ugyanis ez másképpen és egyszerűbben megfogalmazva: *elidegenedés!*)

⁴² Beccaria, Cesare: A bűnökről és a büntetésekről. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 1998. Ford: Madarász Imre.; Nagy Zsolt: Egy jogi rendszer jogszociológiai kritikája. In: Emlékkönyv. Dr. Heka László egyetemi docens 65. születésnapjára. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Összehasonlító Jogi és Jogelméleti Intézet, Szeged, 2024, 80-92. o. Egyébként ez a fajta szemléletmód mintapéldája a totális államnak is, ahol a vallást kisajátítja az állam, vagy fordítva; a tökéletes bíraskodás egy a Karamazov testvérekben is megjelenített eszmény: „a közös világnézet a bírót és a büntettest a legszorosabb lelki közösségbe foglalja.” Horváth 2003: 161. o.

⁴³ Horváth 2003. Az inkvizíciós per nem vádper, így védelem sincs. „A szakvélemény tulajdonképpen nem bizonyítási eszköz, hanem maga az ítélet, sőt esetleg a fellebbviteli fórum ítélete.” Uo. 160. o.

⁴⁴ Uo. 136. o.

⁴⁵ Bár érdemes elgondolkodni, hogy talán *Jean* nem is volt annyira egyedül. Elég csupán *Agincourt* csatájára gondolni, illetve az ott elszenvedett francia vereségre, mely esemény a (megmaradt) francia lovagságban folyamatos frusztrációt okozott, hiszen az angolok úgy mértek rájuk vereséget, hogy végső soron nem álltak ki a lovagokkal szemben, hanem távolról lenyilagták őket. Szemükben ez – a vereség tényétől is eltekintve – a lovagi törvények szerinti becsületesség és bátorság megsértésének számított, így a vereség, a franciák szempontjából nem szégyen, hanem bosszúért kiáltó csalárság és gyávaság. Ebből következően, ha valaki a hit erejét össze tudja kövácsolni a világi érzelmekkel és a politikai érdekekkel, annak útja szinte kikövezett. Többek között lásd: Curry, Anne: *The Hundred Years War: 1337-1453. (Essential Histories.)* Ospray Publishing, Oxford, 2002.

*képest?*⁴⁶ Mártíromságának máglyával való végződése, már a jelenlévők jó részét is kétségbe ejtette, s legendát szőtt köré, később az ítéletet érvénytelenítették, majd *Jeant* boldoggá, végül szentté avatták. (Egyébként a vallomás visszavonásával majd annak megtagadásával nemcsak a mártíromság, de a vértanúság fogalmát is kimerítette!) Ám Horváth szerint a mártíromság legfontosabb funkciója a középkori kánonjogra és világi jogra gyakorolt hosszabb távú hatása, mely a franciák királyságának helyreállítása mellett a középkori társadalmi rend felszámolásának is jelentős oka volt és ehhez szimbólumot is szolgáltatott.

A többféle Horváth Barna elemzés sokszor mutat rá, hol szakmai, tudományos, hol közéleti, hol történelmi helyzethez kapcsolódó (háború előtti, közbeni, utána lévő ország, totalitáriánus rendszerekkel tarkítva) *magányosságára*. Talán mindegyik igaz, talán egyik sem, talán részgazságokra akadhatunk. Mégis munkájának lényegét és egységét – gondolatainak életével való összefüggését, továbbá a lét és a tudat kettősségét inkább saját szavai fejezik ki a legjobban: „Ahogyan élünk úgy gondolkodunk. Egy gondolkodó szemléletmódja beszűkül, ha elmulasztja figyelembe venni azt a módot, ahogyan gondolkodása kinő élettapasztalatából. Az ember nem tud teljesen megérteni egy gondolkodót, ha nem olvassa önéletírását. Én sem értem saját gondolkodásomat, ha nem helyezem bel újra saját környezetébe, ami az én élettapasztalatom: önéletírásom. Nem tudom senkinek sem érthetővé tenni gondolataimat, ha valaki nem látja életem miként határozta meg azokat. Ez nem pusztán személyes téma. Eszményink a társadalomról történelmi tapasztalataink függvényei, elméleteinket és ezekről a dolgokról való egész gondolkodásmódunkat történelmi eseményei színezi át. Az ember egyszerűen nem vesz tudomást saját gondolatairól, ha visszautasítja, hogy e gondolatokat a kor nagy eseményeinek fényében értelmezze, melyek ténylegesen alakot és színt adnak nekik. A történelem visszatükröződik életünkben. Gondolkodásunk egész értelmét életünk és a történelem tényeiben kell kutatnunk”.⁴⁷

Irodalomjegyzék

Bibó István: Horváth Barna: A génusz pere: Socrates – Johanna. In Szellem és Élet, 1943/3-4. sz. 174-177. o.

Bihari Zsuzsanna: Dráma a jogelméletben – Horváth Barna génuszai. Jogi tanulmányok, 2014, 204-214.

Bobula Ida: Horváth Barna: A génusz pere. Socrates – Johanna. In Társadalomtudomány 1943/3. sz. 304-308. o.

Cs. Kiss Lajos: Szabadság és Kényszer. Horváth Barna szellemi pályája. In: Horváth Barna: Angol Jogelmélet. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 2001, 569-603. o.

Beccaria, Cesare: A bűnökről és a büntetésekről. (Ford: Madarász Imre.) Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 1998.

⁴⁶ „Most már tudom, hogy Isten elhagyatottsága az ő ereje; hova lenne ő, ha a ti kicsinyes tanácsaitokra hallgatna?” Shaw, George Bernard: *Szent Johanna*. (Ford.: Ottlik Géza.) Magyar Helikon, Budapest, 1968. 6. kép. 99-100. o. S ez nemcsak a környezettől való elszakadást példalózza, de az egyéni elme erejét akár sokakkal szemben is. „Elhagyták égi tanácsadói, mert ő is elfelejtette őket, azért könyörög hasztalan tanácsaiért! Íme, a génusz magányossága a legkritikusabb pillanatban!” Horváth 2003: 169. o.

⁴⁷ Horváth 1993: 8. o.

Curry, Anne: The Hundred Years War: 1337-1453. (Essential Histories.) Ospray Publishing, Oxford, 2002. <https://doi.org/10.4324/9780203487334>

David, René: A jelenkor nagy jogrendszerei. Összehasonlító jog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977.

Hegedűs József: A szintetikus jogbölcselet alapjai (ahogy ma – 1975-ben – látom azokat). Posztumusz kiadmány, Budapest, 2015.

Horváth Barna: Jogszociológia. A jog társadalomelméletének problémái. Sorozatszerkesztők: Zlinszky János és Varga Csaba. Osiris Kiadó, Budapest, 1995.

Horváth Barna: A jogelmélet vázlata. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1937.

Horváth Barna: Az erkölcsi norma természete. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő – Gödöllő, 2005.

Horváth Barna: A jog alapjai. (The Bases of Law.) Jogfilozófiák. Szerk.: Varga Csaba. Budapest, 2006.

Horváth Barna: A jogelmélet vázlata. Historia Incognita, Márabesnyő – Gödöllő, 2004.

Horváth Barna: Forradalom és alkotmány. Ford.: Nagy Endre. In: Zsidai Ágnes (szerk.) ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest, 1993.

Horváth Barna: A génusz pere. Szókratész – Johanna. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő, 2003.

Horváth Barna: Angol jogelmélet. Pallas Stúdió – Attraktor Kiadó, Budapest, 2001.

Horváth Barna: A common law ideológiája és a jogismeret ideológiája. In Társadalomtudomány, 1930. 10. évf. 87-115. o.

H. Szilágyi István: Circus Juris. Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében. In: Szabó Miklós (szerk.): Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás törtnetéből. Prudentia Iuris, 3. Miskolc, 211-266. o.

H. Szilágyi István: Horváth Barna génusza. „Jog és Irodalom Szimpózium. In Justum, Aequum, Salutare, 2007/2. sz. 31-42. o.

Hobhouse, Leonard Trelawny: Social Development. Its Nature and Conditions. Principle of Sociology. Abingdon, Oxon, 2010.

Hunyadi György – Berkics Mihály (szerk.): A jog szociálpszichológiája. A hiányzó láncszem. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2015.

Lukács György: Tolsztoj és a realizmus fejlődése. Magvető Kiadó, Budapest, 1975.

Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése. Ford.: Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága.

A Magyar Bibliatanács megbízásából a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1989.

Moór Gyula: Szociológia és jogbölcselet. (Filozófiai értekezések 5.) Budapest, 1934.

Moór Gyula: A jogbölcselet problémái. Magyar Szemle Társaság. Budapest, 1945. Az eredeti reprintje: Hatágú Síp alapítvány, Budapest, 1992.

Nagy Zsolt: Metszetek a jogásztársadalomról. A Pólay Elemér alapítvány Könyvtára, Szeged, 2012.

Nagy Zsolt: Egy jogi rendszer jogszociológiai kritikája. In: Emlékkönyv. Dr. Heka László egyetemi docens 65. születésnapjára. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Összehasonlító Jogi és Jogelméleti Intézet, Szeged, 2024, 80-92. o.

Platón: Szókratész védőbeszéde. (Ford.: Devecseri Gábor.) In: Platón összes művei I-III. I. Kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984.

Shaw, George Bernard: Szent Johanna. (Ford.: Ottlik Géza.) Magyar Helikon, Budapest, 1968.

Sumner, William Graham: Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978.

Szabadsfalvi József: Moór Gyula. Új Mandátum Kiadó, IV. Budapest, 2001.

Szabadsfalvi József: Vonzások és taszítások – Moór Gyula és Horváth Barna kapcsolata. In Magyar Jog, 1994/11. sz. 654–660. o.

Szabadsfalvi József: Tiszta jogszociológia felé. (Horváth Barna jogszociológiája.) In Budapesti Könyvszemle, 1996/2. sz. 135-138. o.

Szabadsfalvi József: Viszony az elődökhöz. A marxista jogelmélet reflexiói a két világháború közötti magyar jogbölcseleti gondolkodásról. Jogelméleti Szemle 2003. (4) <http://jesz.ajk.elte.hu/szabadsfalvi16.html> (2019. december 1.)

Szabó Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Szegedi Nyomda, Budapest, 1955.

Szabó Miklós: Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből. Prudentia Iuris, Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004.

Zsidai Ágnes: A tiszta jogszociológia. In: Horváth Barna: Jogszociológia. A jog társadalomelméletének problémái. (Sorozatszerkesztők: Zlinszky János és Varga Csaba) Osiris Kiadó, Budapest, 1995, 11-60. o.

Zsidai Ágnes: A Jog Janus-arca (Horváth Barna szinoptikus jogelmélete). In Tolle Lege, 2012/1. sz. 1-9. o.

Zsigmond László: August Comte. A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.